

De politiek van de goede verstaander

HENK TE VELDE

Het boek waarop Goffe Jensma eind 2004 promoveerde, dient zich aan als een modelproefschrift. Het behandelt een beroemde casus van mythe en mystificatie uit de Friese geschiedenis, is goed geschreven en gebaseerd op uitvoerig en zorgvuldig onderzoek. De auteur heeft het onderwerp goed afgebakend en schrijft met gezag over zijn onderwerp, waarvan hij bovendien de brede betekenis weet duidelijk te maken. De prestatie roept sympathie en bewondering op en het verbaast niet dat de promotie cum laude geschiedde. Het is bovendien een eigenzinnig boek waarvan in Nederland niet gemakkelijk een tweede is aan te wijzen, en zo afgerond dat de auteur geen conclusie nodig heeft gehad, maar slechts een 'epiloog' van nog geen vier pagina's. Men doet de auteur dan ook bijna onrecht door meer te doen dan glossen te plaatsen langs de weg die hij is gegaan. Toch nodigt de epiloog daartoe uit. Daarin stelt de auteur de aard van zijn boek aan de orde en bekent hij in feite, dat hij die niet heeft kunnen definiëren. Gaat zijn studie over de psychologie van de vervalser, over de literaire dubbelganger, over ironie of de verhouding tussen godsdienst en literatuur? Is het een anti-detective? De pagina's die volgen gaan slechts over het schrijverschap van de voornaamste auteur van het Oera Linda-boek, François HaverSchmidt, en heten met recht epiloog.

Kort daarvoor merkt Jensma op dat hij zich toch steeds 'detective malgré lui' heeft gevoeld. (359) Het is geen wonder, want de zorgvuldig opgebouwde retorische lijn van het boek is die van een detective. Terwijl de auteur al bij het begin weet waar hij uit wil komen, tracht hij onbevangen zijn speurtocht op te bouwen en hoewel de oplossing wel snel duidelijk wordt, presenteert het boek het materiaal alsof het een detective is. Halverwege het boek (187) zegt de auteur weliswaar dat de wetenschappelijk meest interessante vraag niet die naar de schrijver van het Oera Linda-boek is, maar: hoe kan het toch dat zo veel mensen zo heilig in het boek geloofden terwijl het zo duidelijk een mystificatie dan wel falsificatie is? Hij besteedt echter verreweg het grootste deel van zijn boek aan de eerste vraag.

Natuurlijk geeft hij daarbij veel meer dan alleen een antwoord op een raadsel. In zijn *thick description* en cultuurhistorische benadering van zijn casus (20) snijdt hij allerlei kwesties aan die de negentiende eeuw in hun greep hielden. Maar uiteindelijk worden alle eruditie en scherpzinnigheid vooral in stelling gebracht om in te gaan op de detective-vraag. Ik zeg met opzet 'ingaan op', want een 'juridische' oplossing meent Jensma niet te kunnen geven, of beter: wil hij ook liever niet geven. Hem interesseren de dubbelzinnigheid, de ironie, de dubbele bodems, het Friese en toch niet-Friese, de bedrieger die bedrogen uitkomt, de ironie dat de naïeveling Ottema de geschiedenis meer beïnvloedt dan de

scherpzinnige Verwijs en zo verder. Dat is duidelijk genoeg, geeft het boek zijn charme en maakt het tot meer dan een detective alleen, maar toch gaat op den duur het naar binnen gekeerde karakter van het boek opvallen. Het Oera Linda-boek hield de gemoederen zozeer bezig, dat het met Jensma's kennis mogelijk zou moeten zijn nieuwe inzichten te bieden in de cultuur van de negentiende eeuw. Hij doet dat en passant ook wel, maar gaat dan toch het liefst weer snel met zijn speurtocht verder. Ik denk dat hij zichzelf daarmee enigszins te kort doet en het is vooral uit waardering voor het boek dat ik hier een kleine poging doe te tonen wat het impliciet nog meer te bieden heeft; ik blijf daarbij op een terrein dat mij min of meer vertrouwd is, de culturele kant van het negentiende-eeuwse liberalisme.¹

De mogelijkheden voor uitwerking die Jensma in de epiloog oppert, betreffen alle algemene, bijna tijdloze problemen, maar zijn boek gaat over een tamelijk precies te definiëren episode uit de Nederlandse en Friese cultuurgeschiedenis van het midden van de negentiende eeuw. Overtuigend toont hij dat er een verband is tussen de geschiedenis die hij onderzoekt en de ontwikkeling van het vrijzinnige protestantisme in die periode en de culturele en politieke wereld die daarbij hoorde. Maar hij doet geen poging te laten zien welk nieuw licht zijn onderzoek werpt op die wereld als geheel. Toch biedt zijn boek daarvoor wel het materiaal. Het hele boek draait in zekere zin om een uit de hand gelopen grap die in de receptie veel te serieus wordt genomen. Maar zoals bij de cultuur van de tijd en zeker bij Jensma's benadering ervan hoort, is de grap weliswaar een spel dat als spel herkend wil worden, maar weten we tenminste sinds Huizinga's *homo ludens* dat spel en ernst elkaar niet uitsluiten. Hier is dat zeker het geval. Een ernstig spel met hoge inzet: reputaties, zelfrespect, maatschappelijke posities, het ging niet om kleinigheden. Zoiets kan in iedere tijd gebeuren, maar het is hier, zoals Jensma ook laat zien, verbonden met een specifieke cultuur, die van het nauw met het vrijzinnig protestantisme verbonden linkse liberalisme van de jaren 1860 en 1870.

Het is de tijd waarin het liberalisme de overwinning behaalde op het conservatisme en de nieuwe confessionele tegenstanders al wel ontwaarde, maar nog als een kracht uit het verleden kon beschouwen. Liberale jongeren vonden het liberalisme van Thorbecke bedaagd en wilden meer: meer politiek, meer discussie, meer polemie, meer vrijheid. Ze richtten op verschillende plaatsen *debating societies* op — Jensma refereert regelmatig aan de Leeuwarder *debating society* — als uiting van hun kijk op het maatschappelijk leven², en ze wilden ondeugender zijn en meer risico's nemen dan de geposeerde oude liberalen toestonden. Polemie, humor en *practical jokes* waren hier meer dan studentikoos tijdverdrijf, ze waren een uiting van een cultuuropvatting zoals die

¹ Ik grijp daarbij ten dele terug op H. te Velde, 'Kappeyne tegen Kuyper of de principes van het politieke spel', in: *idem*, H. Verhage, ed., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam, 1996).

² Aan de RUG bereidt drs. Jaap van Rijn een dissertatie voor over deze en andere *debating societies*.

van het Haagse tijdschrift *De Nederlandsche Spectator*. Daaraan was een generatie jonge liberalen verbonden die ook korte tijd in de politiek furore maakte toen Johannes Kappeyne van de Coppello vanaf 1874 de 'leader' van de liberalen werd en van 1877 tot 1879 kabinetsleider. Hij was een politicus met een grote liefde voor spel en grap die hij deels ontwikkeld had in samenwerking met Bakhuizen van den Brink uit de *Spectator*-kring. Hij had van politiek een open debat willen maken, maar de liberale aanhang was op zoek naar een man van stavast, en die wilde hij niet zijn. Binnen twee jaar vertrok hij als kabinetsleider, en zijn confessionele tegenstanders gebruikten zijn onderwijspolitiek om hem neer te zetten als een maar al te serieuze boeman. Het jongliberale spel was niet opgewassen tegen de ernst van de politiek.

Jensma toont de inbedding van zijn geschiedenis in de wereld van het jongliberalisme en hij verwijst regelmatig naar *De Nederlandsche Spectator*, maar het speelse aspect van de affaire rond het Oera Linda-boek verbindt hij vooral met de betrokken individuen, HaverSchmidt, Verwijs en Over de Linden, niet met de cultuur van een bepaalde stroming. Hij heeft daarbij een zekere voorliefde voor de signalen van miskenning en frustratie die hij bij zijn hoofdpersonen waarneemt. Het valt vooral op in zijn beschrijving van Over de Linden. De geschriften van deze ambachtsman kenmerken zich in de woorden van Jensma door ambitie, frustratie, rancune, verbittering, en ze tonen de machtsfantasieën van een gefrustreerde kleine burgerij. Over de Linden had zich opgewerkt tot boven zijn afkomst, maar kwam niet nog verder door de beperkingen daarvan.³ (228-233) Dat een (links-liberale) ambachtsman als Over de Linden ook gewoon kon genieten van de deelname aan een intellectueel avontuur en van het bevrijdende gevoel dat hij met zijn rationalistische modernisme greep kon krijgen op de wereld, verdwijnt in Jensma's verhaal zodoende wat naar de achtergrond. En toch kenmerken ook die elementen de emancipatie van de kleine burgerij, zoals zelfbewustzijn later de emancipatie van gereformeerde of socialistische kleine luiden zou begeleiden. In het geval van Over de Linden (en misschien wel een grotere groep kleine burgers) kan men daaraan nog plezier toevoegen. Jensma verwijst naar een buitenstaander die de drie betrokkenen samen heeft horen lachen over de zaak. HaverSchmidt heeft plezier beleefd aan het schrijven, Verwijs een wellicht wat duivels voorpret aan de introductie van het manuscript in de wereld, Over de Linden genoeg aan de maatschappelijke rol die hij hier op zich nam. Het plezier is hier geen puur individuele zaak, maar een van de kenmerken van het linkse liberalisme van voor de tijd van sociale wetgeving. Het is een aspect van dat liberalisme waarop nog niet vaak gewezen is. In het geval van Over de Linden gaat het bovendien om de korte tijd dat leden van de kleine burgerij zich via het linkse liberalisme cultureel en politiek wilden

³ Ook in zijn eerdere, veel geciteerde *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden, 1998) klinkt deze opvatting van kleinburgerlijkheid door.

emanciperen; een generatie eerder zag men dat nog amper en een generatie later pakte de politieke keuze meestal anders uit.

Jensma laat mooi zien hoe ironie en humor in zo'n geval werken: die veronderstellen namelijk een goede verstaander, want alleen die doorziet de knipogen en dubbele bodems. Links liberalisme was een politiek voor de goede verstaander. Kappeyne ging uit van een maatschappij van zelfstandige, goed opgeleide burgers, allen dus goede verstaanders. Wie dat niet was, behoorde tot de geboorneerde confessionelen of het geboorneerde proletariaat. Hierin school duidelijk een zekere arrogantie, maar die werd verzacht door de zelfspot en relativering van Kappeyne die de confessionelen niet wensten te zien. Evenals het linkse liberalisme van die tijd was ook het met de cultuur ervan verbonden Oera Linda-boek bedoeld voor de goede verstaander, die de grappen zou kunnen waarderen en zich kon identificeren met de lichtvoetige strijd tegen de orthodoxie die men in de tekst kan lezen. Het was de bedoeling dat de al te serieuze conservatieven, confessionelen en andere gelovigen de tekst voor waar zouden nemen, zodat ze te kijk konden worden gesteld. De onbevangen linkse liberalen en vrijzinnig protestanten moesten de tekst doorzien en juist daarom waarderen. Maar het pakte anders uit. De Spectator-kring zag in de zaak alleen een mislukte grap en de verkeerde lieden namen de zaak serieus. Het is bijna een voorafschaduwning van de politiek van Kappeyne enkele jaren later, waarin veel liberalen misplaatste lichtvoetigheid zagen en die de confessionelen ongestraft als veel 'serieuzer' konden voorstellen dan hij bedoeld was (zijn onderwijspolitiek was minder dramatisch dan de confessionelen deden voorkomen en zijn behoefte aan debat was reëel en allesbehalve de uiting van een tiran).

Als we vooral letten op de manier waarop het boek in de wereld kwam, dan is HaverSchmidt minder belangrijk dan Verwijs en Over de Linden. Voor de auteur HaverSchmidt (die zich niet in de politiek mengde) was de zaak grotendeels gedaan toen hij de tekst had geschreven. Hij had een andere uitwerking verwacht of gehoopt, maar heeft aan de verspreiding niet noemenswaardig bijgedragen. De andere twee bemoeiden zich met de publieke kant van het boekproject, en dat is waar het bij de politieke lading om gaat. Verwijs was een exponent van de links-liberale cultuur van de jaren zestig. 'Het is een lust om te leven', zo omschreef de moderne predikant P. H. Hugenholtz het klimaat (in Leeuwarden) waarin ook Verwijs toen verkeerde.⁴ Links-liberaal Kamerlid en literair historicus Jonckbloet was een van Verwijs' leermeesters en schreef een levensbericht over hem. Verwijs behoorde tot de vrijzinnige en rationalistische Spectator-kring, was lid van de Leeuwarder *debating society* — waar hij, zoals andere linkse liberalen, in naam van wetenschap en democratie met de traditie wilde breken (271) — en hield van het debatteren dat in cultuur en politiek toen opgang maakte. Hij was geen politicus, maar er was weinig afstand tot het links-liberale politieke milieu,

⁴ Tweemaal geciteerd door G. Th. Jensma, *De gemaskerde God. François HaverSchmidt en het Oera-Linda-boek* (Zutphen, 2004) 271 en 331; het register suggereert merkwaardig genoeg dat het om twee verschillende personen gaat.

waarin het scherpzinnige debat in eigen kring hoger stond aangeschreven dan de mobilisatie van de massa. Voor de goede verstaander achtte de liberaal Verwijs zijn oneerbiedige provocaties wel geschikt, voor zijn leerlingen, zeker zijn vrouwelijke leerlingen — die (nog) niet tot de kring van goede verstaanders behoorden — hield hij die het liefst verborgen.

Het is niet helemaal duidelijk in welke categorie Verwijs Over de Linden inschaalde, die duidelijk tot een lager sociaal echelon behoorde dan hijzelf. Wellicht is dat ook veranderd in de loop van de tijd. Op het hoogtepunt van de samenzwering lachten ze samen — dat betekent op zichzelf niet het einde van standonderscheid, maar kan wel in die richting gaan — maar later hadden ze er belang bij hun onderling verschil aan te zetten, tenminste in het publiek. Ook hier klinkt iets door van de manieren van de liberale politiek, die meer moeite had om standonderscheid te doorbreken dan de socialisten en confessionelen die daardoor later zouden gaan domineren.

De politiek van de goede verstaander heeft in Nederland maar korte tijd de toon gezet. Ze begon in de jaren zestig met de opkomst van de jongliberalen en eindigde met de val van Kappeyne in 1879. De liberalen van de jaren negentig waren met hun sociale politiek (waarin Kappeyne nog niet geïnteresseerd was geweest, evenmin als Jensma's hoofdpersonen) uit ander hout gesneden en de confessionelen natuurlijk al helemaal. De jongliberalen waren vooral geïnteresseerd in kwesties die met cultuur, opvoeding en rationaliteit te maken hadden en waren uiteindelijk te weinig strijdvaardig. Ze gingen ervan uit dat iedereen die ertoe deed het liberale spel zou willen meespelen — de vooronderstelling was dat de 'achterhaalde' confessionelen er niet echt toe deden. Dit was een misrekening. Toen de confessionelen een belangrijke positie verwierven in het publieke leven, werd het liberale wapen van de spot over de 'fijnen' bot. Voor wie buiten de liberale cultuur kon en wenste te blijven, waren de erbinnen gehanteerde middelen van ironie en humor irrelevant. Ze zouden dan ook snel grotendeels uit de politiek verdwijnen en zich zelfs in de cultuur maar met moeite handhaven. Het is dus ook geen wonder dat ze in de historiografie ook vaak vergeten zijn. Jensma heeft ze opgedolven, maar plaatst ze niet in hun context. Terwijl hij het vrijzinnig protestantisme in het Oera Linda-boek precies aanwijst en in zijn tijd plaatst, blijft de ironie bij hem een bijna tijdloze categorie. Toch zijn er weinig zaken zo gebonden aan tijd en context als humor, spot en ironie. Ze zijn per definitie alleen toegankelijk voor goede verstaanders.

Jensma's boek bevat het materiaal om te tonen dat humor in de wereld van het linkse liberalisme en het vrijzinnig protestantisme die hij beschrijft geen bijzaak was, maar de sleutel kan geven om belangrijke aspecten van de ermee verbonden cultuur te begrijpen. De auteur laat zien hoe veel dubbele bodems het Oera Linda-boek en zijn affaire bevatten, maar hij laat het aan de lezer over om conclusies te trekken over de cultuur en politiek waarin zich dit alles afspeelde. Uiteindelijk is de bedoeling van zijn boek daarmee bijna even moeilijk te interpreteren als die van het Oera Linda-boek zelf. In zijn epiloog geeft Jensma een aantal mogelijkheden hoe zijn boek gelezen kan worden, maar geen daarvan

werkt hij uit. Het is alsof hij de affaire die hij bestudeert begrijpelijk, of zoals de Duitsers zeggen: *nachvollziehbar*, wil maken door zelf een vergelijkbare aanpak van ernst, ironie, relativering en overtuiging te kiezen. Hij wil niet ontraadselen maar het interessante van dit merkwaardige raadsel laten zien. Daarin is hij dunkt me meer dan geslaagd. Zelfs het nadenken over bovenstaande beschouwingen voegde nog weer een kleine ironie toe aan de zaak. Toen ik in de universiteitsbibliotheek in Leiden in *De Nederlandsche Spectator* de commentaren op de affaire ging nazien, vond ik niet alleen de opmerking van de redactie: ‘Que diable est ici la dupe? Moet men er misschien bijvoegen wat er op volgt: ils sont tous dans le secret?’⁵ Maar voorin het exemplaar waarin ik dit las (de bibliotheek bezit er meer) staat bovendien: ‘Geschenk van Dr. Eelco Verwijs 1880.’ 1880 is het jaar van Verwijs’ dood.

⁵ *De Nederlandsche Spectator* (1871) 323.

werkt hij uit. Het is alsof hij de affaire die hij bestudeert begrijpelijk, of zoals de Duitsers zeggen: *nachvollziehbar*, wil maken door zelf een vergelijkbare aanpak van ernst, ironie, relativering en overtuiging te kiezen. Hij wil niet ontraadselen maar het interessante van dit merkwaardige raadsel laten zien. Daarin is hij dunkt me meer dan geslaagd. Zelfs het nadenken over bovenstaande beschouwingen voegde nog weer een kleine ironie toe aan de zaak. Toen ik in de universiteitsbibliotheek in Leiden in *De Nederlandsche Spectator* de commentaren op de affaire ging nazien, vond ik niet alleen de opmerking van de redactie: ‘Que diable est ici la dupe? Moet men er misschien bijvoegen wat er op volgt: ils sont tous dans le secret?’⁵ Maar voorin het exemplaar waarin ik dit las (de bibliotheek bezit er meer) staat bovendien: ‘Geschenk van Dr. Eelco Verwijs 1880.’ 1880 is het jaar van Verwijs’ dood.

⁵ *De Nederlandsche Spectator* (1871) 323.

Een onopgelost dossier

GOFFE JENSMa

Wat kan men uit vervalsingszaken leren, in het bijzonder uit het geval van het Oera Linda-boek? Dat lijkt mij de belangrijkste vraag die Te Velde en Prevenier in hun, voor het overige aangenaam positieve en in die zin tot weinig weerwoord uitnodigende recensies van mijn boek naar voren brengen. Prevenier plaatst vooral kanttekeningen over het fenomeen van vervalsingen, terwijl Te Velde een suggestie uitwerkt om het Oera Linda-boek-geval in een door hem gemiste, wat bredere cultuurhistorische context te plaatsen.

Deze vraag naar representativiteit en context is begrijpelijk en mogelijk ook wel terecht. Ik wil in dit weerwoord daarom vooral laten zien waarom ik er juist bewust voor heb gekozen om mijn boek in dit opzicht vrij impliciet te houden.¹ Hoewel ik waar nodig methodologische en historisch-contextuele uiteenzettingen beslist niet heb gemeden, heb ik een werkwijze en een indeling gekozen die vooral aan dit ene geval recht zouden doen. Met opzet heb ik er ook van afgezien om in de epiloog draden aan elkaar te knopen en bijvoorbeeld de vraag naar de representativiteit aan de orde te stellen. Ik zou er, en dat is ook na lezing van deze beide (en andere) recensies nog steeds mijn overtuiging, mijn zaak niet mee hebben gediend.

I

Prevenier meent dat ik op een aantal punten misschien iets meer nuance had kunnen aanbrengen. Zo stelt hij bijvoorbeeld dat een ‘falsum’ als zodanig niet bestaat; het is de bedrieglijke intentie die een voorwerp of een tekst tot een falsum maakt. Ik ben dat onmiddellijk met hem eens, maar merk ook op dat deze vaststelling eerder moeilijkheden oplevert dan dat ze de greep op vervalsingszaken versterkt. Om bij het door Prevenier gekozen voorbeeld van de brieven van Vrain-Denis Lucas te blijven — deze zijn natuurlijk ‘echt’ als negentiende-eeuwse, door de frauduleuze Lucas geschreven teksten. Aan de andere kant, zo lang iemand ervan overtuigd is dat het hier inderdaad om brieven van bijvoorbeeld Karel V aan François Rabelais of van Cleopatra aan Julius Caesar gaat², zijn ze in de belevingswereld van zo’n lezer of van een groep lezers

¹ Ik veronderstel hierbij de Oera Linda-boek-geschiedenis bekend en verwijs de lezer voor een completer beeld door naar de beide voorgaande recensies, naar mijn dissertatie of naar de inleiding bij de onlangs door mij bezorgde editie: G. Jensma, *De gemaskerde god. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Zutphen, 2004); *Het Oera Linda-boek. Facsimile – transcriptie – vertaling*, G. Jensma, ed. (Hilversum, 2006).

² A. Mohal, ‘Der Meisterfälscher V.-D. Lucas’, in: K. Corino, ed., *Gefälscht! Betrug in Politik, Literatur, Wissenschaft, Kunst und Musik* (Hamburg, 1992) 276-286, resp. 278 en 280.

Een onopgelost dossier

GOFFE JENSMa

Wat kan men uit vervalsingszaken leren, in het bijzonder uit het geval van het Oera Linda-boek? Dat lijkt mij de belangrijkste vraag die Te Velde en Prevenier in hun, voor het overige aangenaam positieve en in die zin tot weinig weerwoord uitnodigende recensies van mijn boek naar voren brengen. Prevenier plaatst vooral kanttekeningen over het fenomeen van vervalsingen, terwijl Te Velde een suggestie uitwerkt om het Oera Linda-boek-geval in een door hem gemiste, wat bredere cultuurhistorische context te plaatsen.

Deze vraag naar representativiteit en context is begrijpelijk en mogelijk ook wel terecht. Ik wil in dit weerwoord daarom vooral laten zien waarom ik er juist bewust voor heb gekozen om mijn boek in dit opzicht vrij impliciet te houden.¹ Hoewel ik waar nodig methodologische en historisch-contextuele uiteenzettingen beslist niet heb gemeden, heb ik een werkwijze en een indeling gekozen die vooral aan dit ene geval recht zouden doen. Met opzet heb ik er ook van afgezien om in de epiloog draden aan elkaar te knopen en bijvoorbeeld de vraag naar de representativiteit aan de orde te stellen. Ik zou er, en dat is ook na lezing van deze beide (en andere) recensies nog steeds mijn overtuiging, mijn zaak niet mee hebben gediend.

I

Prevenier meent dat ik op een aantal punten misschien iets meer nuance had kunnen aanbrengen. Zo stelt hij bijvoorbeeld dat een ‘falsum’ als zodanig niet bestaat; het is de bedrieglijke intentie die een voorwerp of een tekst tot een falsum maakt. Ik ben dat onmiddellijk met hem eens, maar merk ook op dat deze vaststelling eerder moeilijkheden oplevert dan dat ze de greep op vervalsingszaken versterkt. Om bij het door Prevenier gekozen voorbeeld van de brieven van Vrain-Denis Lucas te blijven — deze zijn natuurlijk ‘echt’ als negentiende-eeuwse, door de frauduleuze Lucas geschreven teksten. Aan de andere kant, zo lang iemand ervan overtuigd is dat het hier inderdaad om brieven van bijvoorbeeld Karel V aan François Rabelais of van Cleopatra aan Julius Caesar gaat², zijn ze in de belevingswereld van zo’n lezer of van een groep lezers

¹ Ik veronderstel hierbij de Oera Linda-boek-geschiedenis bekend en verwijs de lezer voor een completer beeld door naar de beide voorgaande recensies, naar mijn dissertatie of naar de inleiding bij de onlangs door mij bezorgde editie: G. Jensma, *De gemaskerde god. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Zutphen, 2004); *Het Oera Linda-boek. Facsimile – transcriptie – vertaling*, G. Jensma, ed. (Hilversum, 2006).

² A. Mohal, ‘Der Meisterfälscher V.-D. Lucas’, in: K. Corino, ed., *Gefälscht! Betrug in Politik, Literatur, Wissenschaft, Kunst und Musik* (Hamburg, 1992) 276-286, resp. 278 en 280.